

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 114 (16724)

2003 чылдың
СЕНТЯБРЬ 9,
вторник

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Башкының 2-ги лекциязы

ЧЫРЫТКЫЛЫГ УГААНЧЕ ОРУК

Чырык черде бүгү-ле амылыг амытаннар аас-кежиктиг болуксаар, кым-даа качыгдарын күзевес. Бо Очалаңның (муңгарал, өөрүшкү деп удурланышкак билишкиннер долган бистин чурттап чоруурувус амыдырал) түр өөрүшкүлери биске долу аас-кежик берип шыдавас. Ынчангаш бо өртемчейге сагыш-сеткилдиг оожургалын чедип

алыр дээш доктаамал угаан-бодалывыс-биле ажилдаар (практикалаар), медитациялаар ужурлуг бис.

Сарыг Шажынның Өөредии Махаяна (Улуг Дугуй) болгаш Хинаяна (Биче Дугуй) деп ийи улуг бөлүктөргө чарлыр. Хинаяна Өөредии чүдүкчүлери чүгле боду арыглып, боду аас-кежик чедип аар арга-

ларга өөредир. Махаянанынга көөрдө, Хинаянанын Өөредии шала кызы бооп турар. А Махаяна – Улуг Дугуйнун Өөредии чүгле боду эвес, Очалаң оранының бүгү-ле амылыг амытаннар аас-кежиктиг болзун, ол дээш күженишкенин ажилдарын чүдүкчүлөргө өөредип турар. Ол чүл дээрге чүдүкчү кижилер бодунун сеткилинге Бодхичита (тывалап; **Бойду Сеткили дээр, бүгү-ле амылыг амытаннарга чүгле экини күзээр сеткил**) сеткилин оттур угааны-биле ажилдап, бүгү-ле амылыг амытаннарга хамаарыштыр Улуг Ынакшылды, Кээргелди чүрээнге сайзырадыр ужурлуг. Сайзырадыр ужурлуг дээниминиң ужуру мындыг. **Чырыткылыг Улуг Угаанын Будданың (Бурганның, Будда дээрге тывалап бурган дээн) Сеткилиниң (сущность Будды) үрезиннери кижилер амытан бүрүзүндө бар. Оон ачызында ынакшыл, кээргелдин хензиг үрезиннери база бисте бар.** Ынчангаш бис ада-иевиске, чоок кижилеривиске ынак, оларны кээргээр бис. Бистиң ол ынакшылыгыс, кээргеливис чүгле чоок кижилеривиске хамаарышкан, дыка кызыгы бооп турар. *(Уланчызы 2-ги арында).*

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржактын Калачакра Өөредииниң ажыгышыкынынга ЧУГААЗЫ

Эргим хүндүлүг чонум, Тыва Республиканың чурттакчылары, сарыг шажынның чүдүкчүлери болгаш аалчылар!

Россияның болгаш Тываның амыдыралында онзагай болушкун – Калачакра Тантра Өөредииниң бүгү киржикчилериниң амырмендизин айтырып, изиг байырым чедирдим.

Бөгүн Калачакра Өөредиинге кол ыдыктаашкын чорударының онзагай хүнүндө мында чыгып келген-дир бис. Силер бүгүдениң өмүнээзинден бурун Тыва черге ол ыдыктыг езулалды Улуг Башкы XIV Далай-ламаньң даалгазы-биле сөннээр дээш моорлап келген хүндүлүг Богда-Кегээн башкыга, Россияның буддистериниң хүндүлүг башкызы Геше Джампа Тинлейге, Намгыял хүрээзинден келген лама башкыларга чүрктин ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередирин чөпшээрер көрүнер.

Калачакраның Өөредиг езулалын эрттиреринге Чазактын тургусканы оргкомитет кижигүннеринге, Тываның Камбы-ламазынга болгаш ооң лама башкыларынга, материалдык база акша-хөренги-биле дузаламчыны көргүскен бүгү чонга, хей-ниитиниң корумчурумун тудуп турар бүгү ажилдакчыларга, ол ышкаш эмчи, транспорт, садыг хандырылганын организаптап, таарымчалыг байдалдарны тургусканы дээш Кызыл хоорай чагыргазынга Тыва Чазактын болгаш чоннуң өмүнээзинден четтиргенивисти илередирин чөпшээрер көрүнер.

Бистиң бурун Тыва черивис III Далай-лама үезинден бээр Будда – Махаянаның өөредии сагып чораян. Өгбелеривис сарыг шажынга бедик угаан-бодалды болгаш өөредигни чедип ап чораяннар. Бөгүн ол бүгү сагыш-сеткил байлаа катап оттуп, ниитилелдин мөзү-шынар талазы-биле чаартылгазын улуг салдарын чедирип турар.

Россияда кончуг улуг демократтыг чаартылгаларның ачызында социал-экономиктиг бүгү адырларда бурунгаар базымнар кылдынган. Конституцияда кижилерниң хостуг эрге-ажыктары бирги черде салдынган. Кандыг-даа кижиниң чүдүүрү азы чүдүвези хостуг. Оон иштинде сарыг шажын болгаш өске-даа шажын конфессиялары шапкын сайзыралды алган. Ниитилел хөгжүлдесин мурундагы чүгле атеизм туружундан чаңгыс талалап көөр чоруктан уштунган бис.

Сөөлгү чылдарда чоннуң чүс-чүс чылдарда мөөннеттинип чыгдынган байлак культуразын, национал чаңчылдарын камгалап-кадагалап алырынче угланган күженишкиннер Тыва Чазактын талазындан эвээш эвес кылдынып турар. Республикада чаа-чаа хүрээлер ажыттынгылаан, эртемденнер буддизмниң философиязынга шинчилелдерни болгаш окулгаларны кылып турар, аныяк хуурактарны дашткы чурттарже өөредип чоруткан. Тываның хүрээ-хиит эргелелдери Россияның регионнарында буддистер-биле сырый харылзааны тудуп турар.

Тывага 1992 чылда Ыдыктыг XIV Далай-лама Башкының моорлап кээп чораяны уттундурбас болушкун болуп арткан. Ол үениң дургузунда Тыва черге эки талаже чаартылгалар болгулаан. Республикага буддизмни өөренириниң болгаш сайзырадырының үндезини салдынган. Хүндүлүг Богда-Кегээн башкы Тывага ийи дугаар моорлап кээп, кежик-буянын биске чедирип турарынга сеткиливис ханызындан өөрүп четтиришкенин илеретпес аргавис чок. Баштайгы удаа кээп чораш, Печенлинг төп хүрээниң ажыдышкынынга киржип, ыдыктаашкыны бергениңер улуг буян болган. Силерниң ачы-буяныңар ачызында эртем-культурада, уран чүүлде эки үрө-түннелдер чедип алдынганын демдеглээри чугула. Тывада сарыг шажын, христиан болгаш өске-даа шажынар денге сайзырап турар, бир шажын өскезин куду көөр байдал чок. Ийи-чаңгыс секталар бар-даа болза, оларның талазындан чурум үрээшкенинери болбайн турар.

Тывага буддизм өөредиин непередиринге башкы Геше Джампа Тинлейниң буяны үнелеп четтимес. Буддизмни өөренип эгелээн соонда эки талаже өскерлишкенин хей болган. Чоннуң сагыш-сеткил байлаанче, эртем-билигже, чаа харылзааларже, бүгү-делеге денделиче күзөл-чүткүлү көсүзү-биле көдүрүлген.

Бо бүгү эки чүүлдер-биле чергелештир арагалаашкын болгаш наркомания, оон-биле холбашкан кем-херек үлүгдиглери, оор-суку улуг дүвүрелди болдуруп турар. Мындыг багай чүүлдерни болдуруп, оон бак салдарын хоора согары ниитилелдин бедик угаан-медерел денелинден дорт хамааржыр. Ынчангаш эртип турар Калачакра Өөредии аңаа чаагай салдарын чедирери чугаажок.

Чоннуң сүзүк-чүдүлгезин, угаан-медереленин, сагыш-сеткилин арыглаар болгаш байыдар талазы-биле кылдынып турар хемчеглерниң салдары-биле Калачакра Өөредии Россияның буддистериниң аразындан тыва чонга эрттирип турары биске улуг бүзүрел болгаш энэрел-дир.

Калачакра Өөредии чоннуң сагыш-бодал байлаанга, бүгү аймак-сөөк чоннарның каттыжарыныга, сарыг шажынның ханы философиязын медереп билеринге, чаагай чүүлдерже чүткүүрүнге онзагай идигни бээр. Бо ыдыктыг езулалды Калачакра Өөредиин эртип турар бүгү кижилерге болгаш оларның чурттап турар чер-девискээринге, оран-савазынга буян-кежикти, олча-омакты сөннээр, бүгү таладан арыглаашкыны бээр. Бо хире улуг буянын, ыдыктыг Өөредигни алыр аас-кежиктиг болган-дыр бис.

Буддизмниң төвү болур бурун Тыва черде эртип турар Калачакра Өөредии кижилериниң амыдыралында орук айтыр чырык болур. Угаан-бодалывыстын, сагыш-сеткиливистиң арыг болурунга, четпестерден чайлаарынга дузазын хайырлаар. Чоннуң хей-адын, судле-сүзүүн көдүреринге буянын сөңнеп, ниитилелдин кадык-чаагай чорунга улуг салдарын чедирер.

Кижилериниң төвү болур бурун Тыва черде эртип турар Калачакра Өөредии кижилериниң амыдыралында орук айтыр чырык болур. Угаан-медерел талазы-биле бедик болуп, сагыш-бодалывыска кээргээчел, дузааргак сеткили оттуруп, амыдыралдын ак оруун часпайн, эки-биле эдержип чурттаалынар! Тыва чуртувус бай-байлак, оон хей аймак чону каң-кадык, сагыш-сеткили оожургалдыг, өөрүшкү-маңнайлыг, чыргалдыг чурттаар болзун. Өршээ, Бурган!

ТУРА-СОРУК-ПА БАР БОЛЗА...

Чүү-даа өйлүг-хемчээлдиг, кылыр ажыл-даа болза бердинген үелиг болур дээри ышкаш, сизген база кезип белеткээр үелиг. Уези эрте бээрге, сизгенниң өңү-даа карарар, амданы-даа чидер, сывы безин кадык бизи дьынмас кылыр када бээр.

Бо чылын Кызыл кожуунун Кур-Чер суму девискээринин сизгени мал оदारларында эки үнген, а кезип белеткээринге бар-ла черлеринде бар, белени-биле кезер сизген чогуң оон чурттакчылары Роман Ондар биле Виктор Салчак тайылбыр-ладьлар. Ынчалзажок мал када-рып турар чон шаа-биле кезип, ам-даа мал чеминге сизгени белеткеп ап турарлар.

Өске кожууннарга бодаарга, найысылал Кызыл биле Кур-Чер аразында чер аразы ырак эвес болгаш орук харылзаазы белен, ынчалза-даа хамык ужуру ында эвес. Алаак, шөлдерниң үнген ченин Роман Саин-Белекович база Виктор Биче-оолович чөп

ажыглаары-биле арбыдадыр кезип алгаш, артыкшылдыын пресстеп белеткээш, чүкү машина-назынга чүдүрүп эккелгеш, хоорай чонунда садып, боттарынга немелде орулганы кирип ап турар. Улуг машинага 160 пресстеп каан сизген кире бээр. Чаңгыстаар болза, бир пресс сизгенниң өртээ - 35, а онда - 30 рубль. Шак мындыг арга-биле олар бо чоокку хүннерде 2 машинаны эккеп саткан.

Малга чем белеткели ийи-чаңгыс кижилерниң эвес, а демниг бөлүк кижилерниң ажылы-ла болгай. Бо оолдарның бригадазында 6 кижилер бар. Кол-ла чүве — каш машинаны садып, кайы хирени белеткеп алыры оларның

боттарының ажылчын чоруундан хамааржыр дээрзин чугаалдылар. А кирип алган акшазы-биле кывар-чаар материал, артык кезектер тыптынып алганындан артып калганын кижигүннер аразында үлежир. Чүгле бо чылын эвес, олар мындыг ажылды каш чылдар улаштыр кылып келген болгаш эвээш эвес орулганы боттарынга кирип ап келген.

Сизгени пресстеп каарга белен үрөлбес, шыгжаарга-даа, эптиг, бир пресске 20 кг сизген кирер. Бо кончуг эптиг арганы хоорай чону ажыглап өөрени-даа берген, чамдык улус харын-даа баш бурунгаар чагыгны кирирге, олар эккеп турар.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЧЫРЫТКЫЛЫГ УГААНЧЕ ОРУК

(Төңүзү. Эгези I-ги арында).

Сарыг Шажынның сутра, тантра өөредиглериниң хөй янзы аргаларын ажыглап тургаш, ол сеткиливисте бар ынакшыл, кээргелдин үрезиннерин бүгүле амылгы амытаннарга хамааржыр Улуг Ынакшыл, Кээргел кылдыр сайзырадыр ужурулг бис. Ол сайзырал ындыг дораан болу бербес, аңаа хөй күженишкин, харын-даа үе херек. Бодхичита сеткилин чүглө медитация аргасы-биле чедип алыры долу эвес бооп турар. Шын угаан-бодал маңаа дыка улуг рольду ойнаар. Улуг Ынакшылды, Кээргелди сеткилинге сайзырадырда Сарыг Шажын Өөредии берип чоруур лама башкылардан өөредиг алыр, оларның арга-сүмезин өзугаар чорудар, үргүлчү өөредиг алыр доктаамал тускай башкылыг болур болза эки. Оон ыңай эш-өөрүн эки-багай шынарлыг ылгап, чүглө эки, энерел сеткилдиг өөрү-биле чугаалажыр, эдержир херек. Багай салдар чедирер, арагалаар, таакпылаар, наркотиктерге хандыкшылдыг (ындыг багай хандыкшылдыг кижилер чүглө ада-төлүнгө, өг-бүлелинге, ажы-төлүнгө эвес, харын-даа чуртунуң бурунгаар хөгжүлдизинге улуг хораны чедирип турар), шынары эки эвес эш-өөрден ойлап чорууру чугула. Оң дараазында Сарыг Шажын Өөредиинге, Салым-үүле (карма) хоойлузунга чайгылыш чок бүзүрээр чугула. Бүзүрел улуг болур кылдыр Сарыг Шажынның Өөредиглерин бижеэн номнарны хөй-биле номчуур, ханызы-биле анализтеп сайгарар, Өөредигиниң Ылап Шыныннын медреселдиги-биле билип алыр херек.

Оон ыңай чүдүкчү кижидаштыкы болгаш иштики багай аажы-чаң, хандыкшылдардан адырлып алыр ужурулг. **Даштыкы багай аажы-чаң, хандыкшыл дээрме арагалаар, таакпылаар, наркотиктер ажылаар, оорлаар, дириг амытаннар амызы үзер азы оларга хора чедирер чоруктар-дыр. А иштики багай аажы-чаң, хандыкшылдар дээрме адааргаары, кайы хамаанчок чүүл-**

дерге хандыкшылдыгы, ажынып хорадаары болгаш өске-даа багай шынарлар болур. Ол бүгүден сагыш-сеткилди шуут арыг кылдыр адырып аар апаар.

Бо стадионга чоннуң хөйү-биле чыгып кээп, Калачакра Өөредиинге сагып четтирип аар деп турарына мен хөлчок өөрүп тур мен. Меңээ чамдык анык кижилер чедип келгеш, ажы-биле чугаалаар-дыр: «Мен сеткилимге чырык черде бүгүле амылгы амытаннарга хамаарыштыр Улуг Ынакшыл, Кээргел оттуруп шыдавас-тыр мен. Ол хөлчок берге-дир. Чижээлээрге, думам азы акым өлүрүп каан кижилерге суг канчап ынак болур, кээргээр кижилер мен?» Улуг Ынакшылды болгаш Кээргелди хөй кадыг-бергени көрүп, угаан-биле карак кызыл ажылдап, хөй өөренип, медитациялап тургаш, чаңгыс эвес назы иштинде күженишкин үндүрүп тургаш чедип аар. Улуг Будда безин Чырыткылыг Улуг Угаанны ээлээн каш назы дургузунда чедип алган. Бодхичита сеткили чедип алган үезинде Ол төрүп алгаш, аштаанындан үш огулун чиир деп турган кыс парга таваржы бергеш, ону кээргээш, бодунуң мага-бодун берипкен чери база бар.

Кижиниң арыг угаанын кем-дедип, кергедир багай салдарлар эмин эрттир хөй. Ону мындыг кижек-биле көргүзүп болур. Ыдыктыг Сарыг Шажынның Өөредии шупту 84 муң томдан тургустунган. Ол кижиниң угаанынга багай салдар чедирер 84 муң кем-бачытты тус-тус арыглааш, Чырыткылыг Улуг Угаанга (Бурган деңнелинге) чедирер. Кижиниң угаанында мугулай чорук, хандыкшыл, ажынар-дарынар чорук деп 3 улуг кем бар. Үстүнде адааныс 84 муң кем-бачыт ук 3 улуг кемнин иштинде бооп, тус-тус оларны тургузуп турар.

Чырыткылыг Улуг Угаанны чедип алырына хамаарыштыр Будда дыка-ла хөй Өөредиглерни берген. Оң Өөредиинде мындыг чүүл база бар. Өске бүгү дириг амытаннарга дузалап шыдавас болзунза, оода оларга **хора чедирбе**. Бо болза чүглө бодунуң угаанын арыглап, хууда аас-

кежик чедип алыр **Хинаяна** практиказының дугайын чугаалап турары ол. Чүглө бо назынында аас-кежик чедип аайн деп бодал-биле өөренир болза, ол шын эвес. А өске бүгү амылгы амытаннарга дуза кадыксаар чүдүкчү Махаяна практиказы-биле угаанын сайзырадыр. Калачакра сагылы четтирип алыр деп турар кижидараазында сорулгаларны мурнунга салыр, бирээде, келир назынында аас-кежик чедип алыр дээш, бо назынында эки өөренири, **ийде**, очаландан (бо хандыкшыл оранындан) бүрүнү-биле хосталыры, **үште**, Бурган деңнели Чырыткылыг Улуг Угаанны чедип алыры.

Ада-ие бодунуң ажы-төлүнгө бедик эртем-билигни бээрин кызыдар. Бичи төл чүглө бодунга аас-кежик чедип алыр дээш өөренир болза, ол шын эвес. Оон эки специалист-даа үнмес. А чонум аас-кежиктиг болзун, олар дээш ажылдап, чуртум хөгжүдөр мен деп сорулга салгаш өөренир болза, бичи сургуулдун өөренири-даа экижиер, оон тулган специалист үнер, чурту, чону дээш ол эвээш эвести кылыр. Ол ышкаш Сарыг Шажынга база ындыг. Чүглө боду аас-кежик чедип алыр дээш тантра аргасы-биле медитация кылыр болза, ол ыдыктыг практика, ажыл эвес-

тир. Ынчангаш чүглө чон база өске бүгү амылгы амытаннарга дуза кадар дээш практикалар, өөренир херек. Ынчан кандыг-даа өөредилге Дхарма (Сарыг Шажын Өөредии) практиказы болу бээр.

Буддизмнің кол сорулгазы — угаанны шын ажылче углаары, Улуг Ынакшылды, Кээргелди сагыш-сеткилге оттурары.

Амгы үеде делегейде ылаңгыя Барынын Европаның сайзыраңгай чурттарында Калачакра Езулалы эрттирери, Аңаа сагып алыры канчаар-даа аажок делгеренгей апар чыдар. Ол ышкаш маңаа силер, ылаңгыя аныктар, Калачакра Өөредиин шын билип, Аңаа сагып ап аар болза, мен дыка-ла өөрүүр мен. Сарыг Шажын өөредиинде эң кол чүүл — Ону шын билип алыры, практикалары. Өөредигни ык билип, аңаа хамаарыштыр шын медитация кылыр болза, хүн бүрү экижип турарыңарны эскерип каар силер. **Сагыш-сеткилди сайзырадырыңа, арыглаарыңа Дхарма эң улуг күш, үнелеп четпес эртин болур.** Өөредигини шын билип алгаш, Оң дузазы-биле кижиду арыгланыр. Ол бүгү чүглө кижиниң бодундан хамааржыр. Будда Боду безин: «Мен Бодум кижии-

лерниң кем-бачыдын арыглап шыдавас мен. Мен чүглө шын орукту айтып берип болур мен. Мээн өөредим-биле кижилер боттары сагыш-сеткилин арыглап, Чырыткылыг Угаанны чедип ап болурлар». Ынчангаш шын Өөредигни чедип алырына улуг күженишкин, шыдамык чорук херек.

Делегейде **тайбың** деп сөс аажок делгеренгей, ону хүн бүрү дыкнаар болгай бис. Чижээлээрге: «Делегейге тайбың» деп сөс каттыкшыкыннары солуннарга бо-ла чоруур. **Езулуг тайбың деп чүл?** Ол дайын чок, хостуг амыдырал эвес, кижилерниң сагыш-сеткилин хандыкшыл чок, хостуг, арыг байдалдыр. Бир эвес кижиду бүрүзү хандыкшыл чок, бүгү-ле дириг амытаннарга чүглө экини күзеп, оларга ынакшып, кээргеп чоруур болза, дайыннар кажан-даа болбас. Кижиду чүглө бодунуң угааны-биле ажылдап, ону арыглаар ужурулг. Тываларның: «Бака бак улажыр, экиге эки улажыр» дижири ышкаш, бак бодал бакты тывылдырар, эки бодал экини тывылдырар. Ынчангаш бистини бодалыс, аас-чугаавыс, бодушту алырыны шупту харылзаалыг дээрзин утпаалыңар. Багай-даа, эки-даа чүүлдер кылырыныска оң харызыны биске дедир кээр. **Багайны кылырыныска багай, экини кылырыныска эки кээр.** Ынчангаш экини алыр дизе, эки чылдагаан тургузар апаар.

Бо чыгып келген аныктарны көөрүмге, чазын үнген чечектер дег-ди. Сарыг Шажын Өөредии чогу-на оларга херек. Ону өөренип, сагыш-сеткилин чурттан чурттан алырарыңар. Ол силерге-даа, өгбелериңерден салгап алганыңар төрөөн шажыңарны камгалап арттырып алырыңарга-даа дузалаар. Калачакра Өөредиинге сагып четтирериниң ужуру-утказы — сагыш-сеткилди арыглап сайзырадыры, күштүг, шыдамык болдулары, Чырыткылыг Угаанны чедип алыры, арыг Шамбала ораныңа төрүтүнери.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Тыва Республиканың Чазанда

БАЙЫРЛАПТЫҢ ШЫНАРЫН УЛАМ ЭКИЖИДЕР

Республика Хүнүнүң болгаш «Наадым-2003»-түн байырлалының эрткениниң түннелдериниң база ону эрттиреринге көрдүнген акша-тегерикти канчаар чарыгдананың дугайында айтырыгны Чазак хуралына чугаалашкаш, доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Ш.В. Кара-оол удурткан организастыг комитет республиканың бааза адырларының, чуртталга-коммунал ажыл-агый, транспорт, харылзаа бүдүрүлгелериниң доктаамал эки ажылдаарын хандыраар, байырлал хүннеринде хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып чорутканын доктаалда айткан. Ол ышкаш Кызыл хоорайны чаагайжыдар, аян-шинчи кири каастаар, байырлал хемчеглерин, оларны эрттирер черлерни хынамчалыг белеткээр дээш улуг ажылды кылган.

Республика Хүнүнүң Конституция байырлалын бүгү кожууннарга демделгезин. Байырлыг хуралдарны, митингилерни, культура-массалыг

болгаш спортчу хемчеглерни, аныктарның дискотекаларын, кежээлерин, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары-биле ужуражылгаларны эрттирген.

Кызыл хоорайга эрткен байырлал хемчеглеринге Тыва Республикада Моолдун консулствозунуң, Хакас Республиканың, Красноярск крайның, Москвада делегей үлетпүр банкызының төлээлери киришкен. Оон аңгыда РФ-тин Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Л.Б.Нарусовага удурткан Санкт-Петербург хоорайның бөлүк эртемденнери, артистери байырлалга киришкен.

Байырлал хүннеринде спортчу хемчеглерге 922 кижиду киришкен. Тыва хүреш маргылдааның эң-не хөй, 476 мөгө хүрешкен. «Эң эки аът дерилгези», «Эң эки национал хептиг аът мунукчузу», «Эң эки дериттинген өг» дээш көрүлдөр мурнуку

чылдардан шынары экижээнин демделгезин.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар, айыыл чок чорукту хандыраар дээш республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органның ажылдакчылары байырлал хүннеринде чогумчалыг ажылдаан. Нититизи-биле бо ажылга 1527 ажылдакчыны хаара туткан. Моон ачызында хөй-ниитиниң чурумун үрээр болгаш онза болушкуннар байырлал хүннеринде болбаан.

Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызы чоннуң хергелел барааннарын болгаш көдээ ажыл-агый продуктуларын садарының ярмаркаларын организастаан. «2002 чылдың эң эки барааны дээш» деп республика конкурзунун түннелин үндүрген, тилекчилерин байырлыг байдалга шаңнаан. Ынчангаш байырлал нититизи-биле бедик денелге эрткен.

Чазак кежигүннери бо айтырыгны сайгарып тургаш, Тываның бо Конституция байырлалын эрттирериниң утка-шынарын улам экижидеринче кичээнгеи

салганнар. Өглер көрүлдениң негелделерин ажылдап кылгаш, чарлап тарадырын саналдаан, бо ажылдың утка-шынарын ол экижидер, утказын улам ханыладыр.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Конституция байырлалы—Республика Хүнүнүң ужуру-утказын чамдык кижилер чедир билбейн турарын айтыкшаш, ол дугайында тайылбырны кылып саналды кириген.

Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле Республика Хүнүнүң болгаш «Наадым-2003»-түн байырлалын эрттиреринге акша-көпеекти тускайлап берген турган, ол хөрөңгини чөптүү-биле чарыгдананын Чазак доктаалында айткан.

Республиканың Конституция байырлалын чогуур деңгелге эрттиргени келир чылын Тыва Республиканың Россияның составына эки тура-биле каттышканының 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын демделгезинге белеткел болур деп Чазак доктаалында бижип турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Л.Г. Сказутинойны Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаар дугайында Экономика болгаш саң-хөө ажыл-чорудулганың адырынга ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Экономика яамызының килдис эргелекчизи Людмила Григорьевна Сказутинойны Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-биле шаңнаар.

Кызыл, 2003 чылдың сентябрь 4, № 366

А.Д. Бегзиге «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында Экономика болгаш саң-хөө ажыл-чорудулганың адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилди ажылы дээш Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы Александр Донгакович Бегзиге «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК. Кызыл, 2003 чылдың сентябрь 4, № 367

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш черлерже чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг, оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) хуусаа бетинде кири сөөртүүнү күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири регионал фондузунун акша-хөреңгилерин эргелеп-башкара талазы-биле бүрүн эргелерни төлээлеттирер дугайында
2003 чылдың август 12 № 556 Кызыл хоорай

Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг, оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) садып алырын болгаш чедирерин күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткирин боттандыра-ры-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК

Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) кири сөөртүүнү күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири регионал фондузунун акша-хөреңгилерин хуваар база дедир эгидеринге контроль талазы-биле

Тыва Республиканың Чазаның Комиссиязының дугайында

2003 чылдың август 13 № 566 Кызыл хоорай

1. Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) кири сөөртүүнү күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири регионал фондузунун акша-хөреңгилерин хуваар база дедир эгидеринге контроль талазы-биле Тыва Республиканың

2. Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) кири сөөртүүнү күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири регионал фондузунун акша-хөреңгилерин хуваар база дедир эгидеринге контроль талазы-биле Тыва Республиканың

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК

Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың август 13-те №566 доктаалы-биле БАДЫЛААН

Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) кири сөөртүүнү күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири регионал фондузунун акша-хөреңгилерин хуваар база дедир эгидеринге контроль талазы-биле
Тыва Республиканың Чазаның Комиссиязының дугайында

ДҮРҮМ

1. Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) кири

чорукту хөгжүдеринин ямызы Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг черлеринче продукцияны (барааннарны) хуусаа бетинде кири сөөртүүнү күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири регионал фондузунун акша-хөреңгилерин эргелеп-башкара талазы-биле бүрүн эргелерни төлээлээр.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

Чазаның Комиссиязының дугайында саналдап кирип турары Дүрүмнү бадыйлаар.

3. Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) кири сөөртүүнү күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири регионал фондузунун акша-хөреңгилерин хуваар база дедир эгидеринге контроль талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Комиссиязының составын бадыйлаар (кожуп каан).

4. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының Контроль эргелелинге дагзыр.

(моон ыңай Комиссия дээр) болза нефтини, нефть продуктуларын, оттулар чүүлду болгаш (подакцизтиг барааннарда аңгыда) аш-чем продуктуларын, эм аймаан, материал-техниктиг сорулгага ажылгаар продукцияны, черле ынчаш чурттакчы чонну, социал адырның база чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын хандыра-ры-биле чоннуң херегелиниң бирги эргежок чугула аш-чемге хамаарышпас барааннарны садып ап, Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг оларга денештирген черлеринче сөөртүүнү болгаш чедирерин күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири-биле республика бюджетинин акша-хөреңгилерин хуваар таарыштырыкчы орган болур.

2. Комиссия бодунун ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг болгаш республика хойлуларын, Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктарын болгаш айтышкынарнын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чарлыктарын болгаш айтышкынарнын, Россия Федерациязының Чазаның болгаш Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарын болгаш айтышкынарнын, а ол ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

3. Комиссияның кол сорулгалары болза:

— регионал фондузунун акша-хөреңгилерин аңгылап бээринге чагыларны көөрү;

— акша-хөреңгилерни алырынга кириген документтерни хынаары;

— акша-хөреңгилерни алырынга керээлерни белеткээр;

— регионал фондузунун акша-хөреңгилерин хуваар талазы-биле саналдарны белеткээр;

— регионал фондузунун акша-хөреңгилерин дедир эгидеринге контроль.

Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдың август 13-те №566 доктаалы-биле БАДЫЛААН

Кыдыкы Сонгу чүк районнарынче болгаш чүктерни кири сөөртүүнүн кызыгаарлаттынган хуусааларлыг оларга денештирген черлеринче продукцияны (барааннарны) кири сөөртүүнү күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткири регионал фондузунун акша-хөреңгилерин хуваар база дедир эгидеринге контроль талазы-биле
Тыва Республиканың Чазаның Комиссиязының

СОСТАВЫ

Ш.В.Кара-оол — Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар — Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринин сайыды, даргазы;

Л.С.К.Анай-оол — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы, дарганың оралакчызы;

Г.Ф.Балакина — Тыва Республиканың экономика сайыдының оралакчызы, дарганың оралакчызы;

В.О.Ооржак — Тыва Республиканың

4. Комиссия аңаа дааскан сорулгаларны боттандыра дээш:

— доктааткан чурум езугаар республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарындан болгаш организациялардан Комиссияның эрге-хүлээлгезинге хамааржыр айтырылгалар талазы-биле информацияны негээр;

— доктааткан чурум езугаар чамдык айтырылгалар талазы-биле саналдарны белеткээр кылдыр бюджет албан черлеринин удуртукчуларындан, специалистеринден түр ажылчын бөлүктөрни тургузар;

— эрге-хүлээлгезинге хамааржыр айтырылгалар талазы-биле шийтпирлерни хүлээп алыр эргелиг.

5. Комиссияның даргазы оң ажыл-чорудулгазын удуртур болгаш аңаа дааскан сорулгаларның күүселдези дээш хууда харысалгалыг. Комиссияның кежигүннери оң ажылгына хөй-ниити эгелээшкинер езугаар киржир.

6. Шилилге конкурзунага киришкен кижилер Комиссияның кежигүннери болбас.

7. Комиссияның шийтпир Комиссияның кежигүннеринин хуралына олурушканын бадыйлаашкынының бөдүүн хөй кезинин ажык бадыйлаашкыны-биле хүлээп алдынар. Конкурс Комиссиязының хуралын, бир эвес аңаа оң кежигүннеринин чартыктан хөй олурушкан болза, болган деп санаар. Бадыйлаашкын дең болган таварылгада, Комиссияның даргазының бадыйлаашкынын шийтпирлекчи деп санаар.

8. Комиссияның шийтпирин протоколга бижээш, Тыва Республиканың Чазанче бадыйладыры-биле кириер. Комиссияның шийтпиринге негекчилеринин апелляцияларын Россия Федерациязының Хойлужудулгазынга дүүштүр көөр.

9. Комиссия квартал санында чоруткан ажылынын дугайында отчетту Тыва Республиканың Чазаның хуралына кириер.

үлетпүр сайыды, секретары;

А.М.Делег — Тыва Республиканың энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агыйының сайыдының бирги оралакчызы;

В.С.Ховалыг — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы;

Ч.Д.Чоксум — Тыва Республиканың шүүгү херектеринин талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы;

В.М.Чулдум — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

• РФ-тин Президентизи В.Путин эрткен неделяда Петр I Хаанның үндезилеп тургусканы Таганрог хоорайга чорааш, янзы-бүрү бүдүрүлгелеринин ажылы-биле танышкан. Бериев аттыг авиабүдүрүлгеге баргаш, АН-40 самолеттуң кабиназынга, пассажир салонунга кирген. Оң соонда ында автозаводка четкеш, ажыл-биле танышкан. Президент В.Путин улаштыр Сочиде ужуп чеде берген. Ол элээн каш чугула ужуражылгаларны аңаа эрттирер деп, Президентинин парлалга албаны дыңнаткан. Эрткен субботада В.Путин Болгарияның

президентизи-биле ужурашкан, ийи чурттун экономика тиг харылзааларын чаа денелче үндүреринин аргаларын чугаалашкан.

• Күрүне Думазына декабрь 7-де болгаш 2004 чылда чурттун Президент сонгулдаларына 8 млрд. рубльди чарыгдарын Чазак Даргазы М.Касьянов дыңнаткан. Россияның политиктиг 44 партиязы болгаш 20 хөй-ниити организациязы Күрүне Думазына сонгулдаларга белеткелди дооскан. Сонгулдаларның чаа дүрүмүн езугаар депутаттарның 50 хуузу партияларның даңгызы-биле, 50 хуузу чангыс мандаттыг округтардан тургу-

зар. РФКП-нин съездизи кандидаттарның бирги номерлеринде Зюгановту, Кондратенкону, Савицкаяны, Харитоновту кириген, "Яблоконун" даңгызының бирги номеринге Г.Явлинский кирген.

• Найысылал Москва бодунун тургустунганының 856 чылын эрткен субботада демдеглек эгелээн. Маңаа холбаштыр Президент В.Путин байыр чедирген. Байырлал хемчеглери каш хүн уламчылаар.

• Тываның кожазы Красноярск крайның төвү Красноярск хоорай 375 харлаан байырлалын демдеглээн.

• Палестинаның премьер-министри Махмуд Аббас албан-хүлээлгезинден дүжер дугайында өргүүделди палестин чагырганың удуртукчузу Ясир Арафат-

ка кириген. Ол ийи удуртукчу бодун көрүшпес деп чүве мурнундан бээр-ле дыңналып турган.

• Грецияның 176 ортулуктарының бирээзи Родос ортулукка 30 чурттун, оң иштинде Россияның төлээлери делегей хөгжүлдери келир үеде кандыг болурул деп айтырыгны чугаалашкан. Бо шуулганын киржикчилери Иракта, Чечен Республикада, еске-даа черлерде чидиг айтырылгаларны база чугаалашкан.

• АКШ-тын Калифорния штаттын губернатор сонгулдазынга кордакчы, ат-сураа алган артист Шварценеггер хоорайга сонгукчулар-биле ужуражып чоруп турда, чамдык кижилер ону помидорлар-биле дажаан,

ынчалза-даа кордакчы ону херекке албаан болгаш костюмун уштуп октапкан, ужуражышкынарны уламчылаан.

• Эрткен неделяда Кисловодскиге электропоездиге чазылдырышкына 4 кижилер өлгөн, 79 кижилер балыгланган. Эмнелгелерде кирген кижилеринин хөй нуруузунун кады чогулчалыг.

• Баренцево далайга сугга дүшкеннерни камгалап алыр талазы-биле Россияның болгаш Норвегияның команда-ларының өөредилге-маргылдааны эрткен. Россий команда чүгле чаңгыс кижини, а Норвегияның командазы 19 кижини камгалап четтиккен.

(Агентилелдер медээлеринден).

КАРА-ХААКТА ЧАА КЛУБ

Сентябрь 6-да Кызыл кожунуну Кара-Хаак суурга культура болгаш спорт клубунун байырлыг ажыдышкыны болган.

Бо тудуг Тыва Республиканың Чазаның Даргазынга сондукчуларнын кириген чагыларынның санында кирип турар болгаш оон ажыдышкынының байырлыг езулалына Ш.Д. Ооржак боду киржи чораан.

Хей чылдарда хоозуралдын соонда моон мурнунда көдээниң Культура бажыңы турган ийи каат оран-саваны "Журначян" деп тудуг бригаданың ажыл-чыннары бүрүнү-биле септеп дооскан. Оран-саваны катап туткан дээр болза, бичии-даа хөөредиг чок. Тус чернин чурттакчыларының чугаазындан алырга, Культура бажыңының бузундулары чоннуң инектериниң девээлээр чери турган. Капитал септелгени бир чыл чартык чоруткан база аңаа барык 2 млн. ажыг рубльдиң хөрөңгизин чарыгдан.

Кара-хаакчылар-биле ужура-

жылга үезинде Шериг-оол Ооржак суурнуң чидиг айтырыглары аңаа таныш дээрзин демдеглээн: Бий-Хемни кежир көвүрүгнү тудары, Кара-Хаакче орукту экижидери, интернаттыг эге школаның чаа оран-саваны тудары эргежок чугула.

Чаа Культура бажыңы спорт болгаш хуралдар залдары, аңаа хол бөмбүүнүң, баскетболдун, хүрештин секцияларын, танцы болгаш хөгжүм бөлгүмнерин ажыдар. Бир-тээ, клуб бодунун чаа амьдыралын чаа-биле эгелеп турар болганда, аалчыларнын белектери — баскетбол болгаш хол бөмбүүнүң бөмбүктери, хөгжүм күштелдирер аппаратура, 10 тонна хөмүр болгаш еске-даа чүүлдер кончуг-ла үезинде болган.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

АРХЕОЛОГТАР ШАҢНАТКАН

Чоокта чаа ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак Санкт-Петербурктан археологияның профессору Владимир Семеновка "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты байырлыг байдалга тывыскан.

Тывага Санкт-Петербурктун Хүннерин байырлап турар үеде шаңкындыг хүндүлүг аттарны 20 ажыг чылдарнын дургузунда республиканың девискээринде археологтуг турааскаалдарны шинчилеп келген Алексей Виноградовка болгаш оон кижизиттирикчилериниң бирээзи

— Эрмитажтын археология килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы Константин Чугуновка тывыскан турган. Тыва археологияның "адаларының" бирээзи Александр Грачының адын "XX чүс чылда Тываның шылга-раңгай кижилери" деп Алдын номче кири бижээн.

ПЛЕНКАНЫ БУДУРУП ЭГЕЛЭЭР

Кызылдың машина тудушкунунун заводу полиэтиленден пленка бүдүрер дериг-херекселди садып алган.

ССРЭ буступ дүшкөн соонда, кажан шериг чагылар болгаш радиокезектер бүдүрүлгези соксаанда, бо заводтун ажылы доктаап турупкан турган. Чаңгыс хүннүн чагылары чарыгдал-

дарны дуглап шыдавайн турарындан заводтун удуртулганы бүдүрүлгени катап тургузарының чаа хевирлерин болгаш технологияларын дилеп тып турар.

БИР АЙ АСКАН

Тайгага таптыг-ла бир ай аскан (июль 29-тан август 29-ка чедир) Кызыл хоорай чурттуг Елена М. амыр-менди аалораныңче ээп чанып келген.

Ниитизи-биле ол 300 ажыг километрни кылаштап эрткен, чаңгыс эвес артты ашкан болгаш 20 ажыг килограмм деңзизин чидирген. Оран-тандының кежиин четтирип чорааш, ажырбайн барганын ол чугаалаан. Бо хүннерде Елена эмчи шинчил-

гезин эртип турар. Июль-августун дургузунда республиканың дилээшкин-камгала албанынга читкен кижилер дугайында 9 билдиреши кириген. Амгы үеде бир херээженни ам-даа дилеп турар.

Tuvaonline

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Калачкара езулалын эрттирери-биле ажыттыгач ачы-буян агар саныгче эки тураңың өргүлүн киирери улам чылавышаан. Организастыг комитет "Улуг-Хем" сеткүүдүн редакциязынга, Ажаалга банкының Тээлиде 8591/032 салбырынның коллективиге, РФ-тин Дээди судунун ТР-де суд департаментиниң эргелелинге, "Кызылспецсервис" МУБ-ка, РФ-тин Сан-хөө ямьызын ТР-де КРЭ-зинге, ТР-ниң Дээди судунун коллективиге, ТР-ниң "Тывамелиоводхоз" эргелелинге, а ол ышкаш Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Өвүр кожуннарнын чурттакчыларынга, Бай-Хаак суурнуң атышын айтыпкан чурттакчызынга, Антон Александрович Баланайга, Алена Чолачиевна Кууларга, Эрес-оол Мөңге-Назынович Ховалыгга, Светлана Анатольевна Аржаалайга, Ойнар-оол Күжүгетович Сендажыга, Аяс Антонович Сендажыга, Шоран Ойнар-оолович Сендажыга, Марита Оолаковна Сендажыга, Арана Анатольевна Донгакка, Алдын-оол Ондарович Кенденге, Орлан Эрес-оолович Донгакка, Дорэн Мөңге-Байырович Дакаага, Мөңге-Байыр Нимаевич Дакаага, Ольга Александровна Баланайга, Ульяна Иргитовна Сарыг-оолга, Петр Петрович Щадринге, Венера Эрес-ооловна Кара-Салга, Светлана Сергеевна Ховалыгга,

Дадар Комбуй-ооловна Чымбага, Тарина Мөңге-Байыровна Дакаага, Сувина Базыр-ооловна Дакаага, Белек Юревич Седий-оолга, Ираида Иргитовна Сарыг-оолга, Сылдыс Ойнар-оолович Сендажыга, Александр Антонович Сендажыга, Юрий Салчакович Седий-оолга, Оксана Күжүгетовна Седий-оолга, Шончалай Ойнар-ооловна Сендажыга, Омак Эрес-оолович Ховалыгга, Ольга Дмитриевна Достанга, Инга Мөңгеевна Анчыга, Саяна Каадыр-ооловна Намайга, Мария Чимит-Доржувена Ооржакка, Галина Даниловна Мурьтига, Ольга Достай-ооловна Ховалыгга, Сайлыкмаа Дамбаевна Сааяга, Валентина Ховалыговна Кек-кыска четтиргенин илередип тур. Ол ышкаш О.О. Монгушка, Н.Н. Романова, С.Б. Кууларга, Х.С. Ч. Хертеке, Ю.С. Очурга, С.М. Сатка, А.А. Ондарга, С.Л. Ховалыгга, А.К. Седитке, М.Б. Сарыг-оолга, М.К. Салчакка, А.С. Ондарга, С.М. Ондарга, А.И. Василенкога, Т.Х. Монгушка, М.М. Монгушка, Л.Б. Очурга, А.Ш. Сизирйеге, Норбуга, Орланага өөрүп четтирип тур бис. Ыдыктыг Богда-Кегээниң дүжүлгезиниң кырында майгыны 17 муң рубльге халас туткан "Остов" КХЭ-ниң ажылдакчыларынга онза четтиргенин илереттис.

Оргкомитет.

ХЕРЕГЛЕКЧИНИҢ СОНУРГАЛЫНГА

Эрткен неделяда болуп эрткен Чазак хуралына "2003-2006 чылдарда Тыва Республикага аграр бизнести хөгжүдериниң талазы-биле ап чорудар хемчеглерниң дугайында" доктаал төлевилелиниң бирги номчулганы сайгарып чугаалашкаш, хүлээп алган.

Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызының берип турар дыңнадышкынарнындан алырга, көдээ бараан продукцияның бүдүрүлгези чылдыңна 1,5 – 2 млрд. рубль чедип турар. Оон 80 хуузу чурттакчы чоннуң дузалал ажил-агыйларынга, артканы көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге болгаш арааттарга хамааржыр. Үлетпүр болбаазырадылганы тараанын 60 хуузу, картофельдин – 40, эттин – 18 база сүттүн – 12 хуузу таваржып турар. А болбаазырадылга үлетпүрүнден артып калган продукция чоннуң хуузуна херегелинге азы сайгарылганы үнүп турар.

Ажил-агыйларнын өңчүнүң бүгү хевиринге чылдыңна ортумаа-биле көдээ ажил-агый продукциязының чиг эдин 238 млн. рубльге боттандырып турар. Рынокче республикада бүдүргөн тарааның 51 хуузу, картофельдин – 30 хуузу, ногаанын – 38, сүттүн – 40, эттин – 48 база дагаа чуургазының – 63 хуузу үнүп турар. Республикада аш-чем барааннарының чаңгыстап садарының сайгарылганы 1,5 млрд. рубль чедип, оон 13 хуузу улуг болгаш ортумак хемчээлдиг көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге хамааржып турар.

Доктаал төлевилелин сайгарып турган үеде аграр бизнести хөгжүлдери бүдүрүлгеге, болбаазырадылгала, көдээ бараан продукциязының сайгарылга үезинде, агроуплетпүр комплекзиниң ажылдаар үе-чадазында ачы-дуза чедирер талазы-биле республикада чугула айтырыг болбушаан, хостуг рынок сайгарлыкчызының негелдезинге бүдүрүлгениң болгаш ажил-агыйның өңчүнүң бүгү хевиринге экономиктиг ажил-чорудулганы организастаарынга эргежок чугула байдал болуп турарын демдеглээн. Оон-биле катай аграр бизнес республикада чедир хөгжүвейн турар. Социал-

экономиктиг тала-биле быжыгып доктаарының үе-чадазында аш-чем продуктуларының, чүгле хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларындан аңгыда, чурттакчы чоннуң бүгү-ле аш-чем продуктуларының чижек-хемчээлин херегелинин аайы-биле садып алыр шинээзин күүседип шыдавайн турар. Ол чорук дээрге, эң кол аш-чем барааннарының өртектеринге чайгылыш чок өзүлдери чедирип турары болур.

Бараан бүдүрүлгезиниң чавызы болгаш хемчээлдин чедир алдынмай турары кожа девискээрлер сайгарлыкчыларының күштүг туружундан, тус черниң көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге республиканың аш-чем рыноктарына чогуур олутту ээлеп тергидээринге таарымчалыг байдалды тургуспайн турар. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин бүдүргөн продукция алааннашкак байдалга алзып, рынок хандыкшылынга азы негелдезинге чедир болбаазырадылмайн турар. Сүт болгаш сүттен кылган аш-чем продуктуларының рыногун тус черде организастааны чогуур деннеде эвес, балык ажил-агыйының, дагаа чуургазы, ары чигири бүдүрүп садарының рыногу оожум шидгээттинип турар. Тывавыстың эң-не байлак бойдус курлавырларын катты, мөөгүнү, тайга тооруун, минералдыг болгаш арыг сугларны, эм шынарлыг чиг эдивисти рынок сайгарылганын хөөрүп эвилелдеп турары кончуг оожум дээрзин демдеглээн.

Республиканың тус чер башкарылга органнары көдээ черлерге биче хемчээлдиг сайгарлыкчыларны тургузары-биле оларга аграр бизнести хөгжүдериниң таарымчалыг байдалдарын, бирги херегелдин чугула барааннары-биле тус черге рынокту боттандыраарына чугула кичээнгейни салбайн

турар.

Тургустунуп келген берге байдалдарны ажып эртер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа 2006 чылга чедир үеде көрдүнүп каан хемчеглерни ажылдап кылырын көргөн. Нормативтиг-эрге-хоойлу баазын республика деңгелинге сайзырадырының планында Россияның көдээ ажил-агый Эртемнер академиязының Сибирь салбырында болгаш Тываның эртем-шинчилел институтунун эртемденнериниң киржилгези-биле, а ол ышкаш "Тараачын (фермер) ажил-агыйының дугайында", "Дузалал ажил-агыйының дугайында", "Балык тудар ажил-агый дугайында" хоойлуларны кириштирибишаан, республикага аграр бизнести хөгжүдериниң Концепциязын ажылдап кылгаш, хүлээп алыр негеттинип турар. Рынок хөгжүлдери сорулгазынга көдээ ажил-агыйның чиг эдин ханыладыр болбаазырадыр, болбаазырадылга үлетпүрүнүн бүдүрүлгелерин бүдүргөн продукциязының ассортиментин калбартыр болгаш шынарын экижидер, сүттен кылган продукция бүдүрери-биле Чадаанага, Шагаан-Арыгга, Кызыл-Мажалыкка, Каа-Хемге база Бай-Хаакка сүт хүлээп алыр пунктуларны ажыдары, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге уксаалыг малдарны тывары, сарлык тудуп турар ажил-агыйларга сарлык хымызындан сүт-бараан фермазын тургузары, алгы-кеш чиг эдинден, эттин, балыктын янзы-бүрү хевирлеринден болбаазырадылга кылыры-биле мини-цехтерни ажыдары, ногааларны консервалаары, аът ажил-агыйының херекселдерин кылыры дээш, еске-даа чугула айтырыглар көрдүнүп турар.

Бо демдеглеттинген хемчеглерни боттандыраарына үш чыл дургузунда барык 100 млн. рубльдин капитал салышкыны хереглеттинер, ыңдыг болзажок республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдериң план төлевилелиниң өртээ чурум езугаар улуг турар ужурулуг.

КЫЗЫГААР АЙТЫРЫН БЫЖЫГЛААРЫ-БИЛЕ

2002 чылдың декабрь 24-те хүлээп алган "Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарының дугайында" Россия Федерациязының Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында" Федералдыг хоойлуну күүседери-биле Тыва Республиканың Чазаа "Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназының кызыгаарын тодарадырының болгаш кызыгаар режиминиң чурумун тургузарының дугайында" өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында" доктаалдын төлевилелин база көргөн.

Төлевилел езугаар Тыва Республиканың девискээринде кызыгаар зоназының составынче Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин болгаш Тере-Хөл кожуннарны, а ол ышкаш Каа-Хем кожунунун Сизим сумуну кириери көрдүнүп турар. Кызыгаар режиминиң чурумун кызыгаар зоназынче кирер эргелиг кижилер тодарадыр болгаш ынаар кирериниң чуруму база зона кызыгаарынче эртери болгаш кижилерниң база транспорттун шимчээшкинин, ажил-тывыш, шинчилел, дилеп тывар болгаш еске-даа ажил-агыйны чорударының негелдезин, режиминиң онзагай талалары тус черден күрүне кызыгаарына чедир 5 километр шыйыгга чедир болур.

Чазак кежигүннеринге көөрү-биле кириген доктаалдын төлевилели чаңгыс аай демдек албаан. Айтырыгны чугаалажып

турар үеде Чазак кежигүннери боттарының санал-оналын берип, кызыгаар режиминиң аңгы дүрүмү кызыгаар зоназының чурттакчыларының ажил-агый-жы ажил-чорудулганынга, республиканың даштыкы экономиктиг харылзааларын калбартырынга немелде бергедээш-кириерни таварыштыр дээрзин айткан. Чамдык санал бергеннерни кызыгаар албан черлериниң удуртукчуларының эргелери улгадыры дүвүредип турарын, бо болгаш еске-даа айтырыгларны шийтирлээринге дорт хамааржыр албан черлериниң сонургалына кызыгааржылар шаптараазыннары болдура бээринден дадалгалзын илереткен.

Дискуссияның түннелин үндүрүп тура, Тыва Республиканың Чазак Даргазы ул айтырыгга хамаарыштыр кандыг-бир док-

таал хүлээп алырынче далашпайн, айтырыгны чедир ажилдаары-биле дедир чоруткан. Ш.Д. Ооржак сайгарып турар айтырыг чурттакчы чоннуң хей кезинге эргежок чугула амьдыралчы айтырыгны шийтирлеп турарындан аңгыда, республиканың еске-даа албан черлериниң, ведомстволарнын сонургалдарын тургузуп турарын демдеглээш, төлевилел-биле ам-даа ажилдаарын демдеглээн. Бо айтырыгга хамаарыштыр бүгү-ле эге аянны кириер деп бодаа болза, бир-ле дугаарында, тус черге федералдыг хоойлуну боттандыраарының талазы-биле Россияның 46 кызыгаар девискээрлериниң арга-дуржулгазын өөренип көөр болгаш чон-биле сүмележири чугула дээрзин айткан.

Доктаал хүлээп алыр мурнунда төлевилелди бүгү чон сайгарып таныжары-биле ону массалыг информация чепсектеринге парладыр. Ылаңгыя кызыгаар зоназынга хамаарылыг чугула айтырыгны чон-биле сүмелешкеш база чогуур нормативтиг акт документилерин хүлээп алган соонда күш кирер дээрзин ол демдеглээн.

Ада-чурттун Улуг дайынын хоочуну, тыва эки турачы он кыстың бирээзи улуг угбавыс Галина Тоңмитовна Даваадор биле таныжып, чугаалажып олур мен. Хей каът бажыңның ийги кадьында үш өрээлди бажында таарымчалыг байдалда чурттап

зимзе эки ирги деп үргүлчү боданып чораанын чугаалап олурду. Боо-монгуну тудуп алгаш, немец эжелекчилерни чылча шавар херекке эки тура биле киржир күзелдиг кижилернин саны ол үеде көвүдөөн, фронтуже чорударын дилээн

дугайында таныштырарын хоочундан дилээн мен.

— Бистерни взвод бүрүзүңге быжыглаан. Эмчивис Хүргүлек Тулуш ажылыгысты башкарып удуртуп чораан. Оюн Оолактын взводунга эжим Вера Чүлдүмовна Байлак биле кады киргеш, дайынның сөөлүңге чедир кады ажилдадыгыс. Дайын шөлүңге санинструктор кижиниң ажылы эн-не берге, чүгле балыгланган дайынчы-ларны шарып, дуза чедирер эвес, оларны чүктээр-сөөртүр, өлгөн кижилерге үңгө-союп чорааш, ыяап-ла чедер, олар дириг болурун канчап билир, шимчедип көөр, кымыл ол деп чүвени тодарадыр деп, ол тайылбырын берип эгеледи. Тыва кыстар бодунун интернационалчы хүлээлгезин канчаар

чылар чаңгыс базым-даа ат-каарлаваан, маадырлыгы-биле демисежип тургаш, амы-тынындан чарылган. Командир улуг лейтенант Дончут Кууларның болгаш ооң эштериниң мага-боду дайын шөлүндөн тывылган, чамдыктарын тып алыры берге болган деп, фронтучу угбай тайылбырлааш, дайын шөлүңге маадырлыгы-биле амы-тынын берген эш-өөрү кажан-даа уттундурбас дээрзин айытты.

— Кайгамчык-ла адак-бышкаавыс чик чораан-дыр, хат-казыргы-биле демей-ле болдур бис ийин. Бистиң дайынчы он кызыгысты кым-даа мактаар, магадаар чораан. Чежемейиң-даа берге болза, октуг боовусту холдан салбаан, ыдыктыг хүлээлгевисти күүседип шыдаан

Тыва эки турачыларны фронтуже үдээниниң 60 чылынга

орар болду. Фронтучунун ачазы партидан чораан. Кунгуртуг, Те-

ХҮЛЭЭЛГЕВИС КҮҮСЕТКЕН БИС

ре-Хөл ынаар үймээн үнүп турда, аңаа киржип, эрес-дидим тулушканарның бирээзи.

Эрткең чүс чылдын үжен чылдарының эгезинде-ле Галина аът мунар, эрес-кашпагай кыс турган. Эрсин, Теске болгулаар байырлалдарда аът чарыжыңга кириштирер чүгүрүктөрү ол мунуп, чарыштарга эрттир халдып кээр чораан. Эрсинге-даа, Тес-Хемге-даа аныактар ортузунга хөй талалыг ажылды ол организаптап келгеш, идепкейлиглерниң санынга кирген.

1941 чылдың июньда Ада-чурттун Улуг дайыны эгелээн. Тыва Арат Республиканың араттары акы-дунма ССРЭ-ге бүгү талалыг дузаны чедиреринче көдүрлүп үнгөн. Галина база-ла өске эш-өөр-биле бир демей кандыг дузаны чедир-

билдиришкиннерин кирип эгелээн. Галина Даваадор ол патриоттук шимчээшkindен чыда калбаан. 1941 чылда-ла фронтуже чорудар дугайында билдиришкенин кириген. Дыкала үр манап, дилеп келген. Үш чыл чедип турда, фронтуже чорудар чөпшээрелди берген.

1943 чылдың сентябрь 30-де тыва эки турачыларны фронтуже чылыгы-биле Кызылдан үдээн. Хөй кижки киржикчилиг митинг болган, аңаа ТАР-ның нам, Чазаның удуртукчулары, эки турачыларның төрөлдери сөс ап чүве чугаалааш, интернационалчы хүлээлгезин эки күүсет-кеш, менти-чагай эеп келирин чагып турганын ол сактып чугаалап берди.

Дайынга эки тура-биле киржип чораан тыва он кыстың

ак сеткилдиг күүседип турганын колдуунда шуптузун чугаалады. Ооң дугайында бо кыска материалга доозазын бижири болдунмай барды. Тыва кыстар чүгле балыгланган кижилерни ажаар, балыг-бышкынын шарыры-биле кызыгаарлаттынмай чорааннар болду, тулчушкуннар үезинде эр улустан дудак чокка дайылдажып, дайзынын дириг күжүңге биче эвес когаралды чедиргеннер.

Ровно дээш тулчушкун соонда мындыг болушкунну ол чугаалады. Бистиң дайынчылар эжелекчилерге удур маадырлыгы-биле демисешкен чүве, чидирг база улуг болган. Улуг лейтенант Дончут Кууларның взводунун дайылдажып турган девискээри бүдүн чүве чок, шуут кара девис болган. Тыва дайын-

бис — деп, Галина Тоңмитовна чугаалаар.

Эки турачы тыва он кыстар Ада-чурттун Улуг дайыныга киришкеш, эрес-маадырлыг чоруун көргүскеш, хөй санныг дайынчы орденнер, медальдар-биле шаңнатканнар. Галина Тоңмитовна Даваадор Ада-чурт дайыны орденниң I, II чергези, ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Тайбың үеде Тыва Республиканың Ордени болгаш хөй санныг медальдар-биле ооң үре-түнелдиг күш-ажылын демдеглээн.

Охемчик ОНДАР.

ЧУРУКТА: Г.Т. Даваадор уруунун уруу Анна Доржу-биле. Авторнуң тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫ

Каа-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде соксааны-биле холбаштыр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы кандидаттарның даңзызын идип үндүргөн. Россия Федерациязының Күрүне Думазында депутат мандаттарның үлелгезинге кириштирген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарыңга, хөй-ниити катыжышкыннарыңга, албан хаап, ажилдап, өөренип, чурттап турар черлериниң аайы-биле сонгукчуларга Каа-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составының кезин (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) томуйлаарының талазы-биле санал-оналдар хүлээп алышкынының эгелээнин дыңнадып тур.

Каа-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составыңче санал-оналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден 10 хонуктуң дургузунда дараазында адресче кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18 дугаардыг бажың, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 1-10-09). Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы.

Тыва Республиканың Чазаанда

СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫҢГА ДУЗАЛААР

Тыва Республиканың Чазаа «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында» федералдыг Хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар, Өвүр, Би-Хем, Тожу, Улуг-Хем кожууннар талазы-биле депутаттарының катап болгаш немелде соңгулдаларын белеткээрин база эрттирерин соңгулда комиссияларының организастаарыңга дуза көргүзөр дугайында № 616 доктаалды 2003 чылдың сентябрь 3-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаа үстүңде айыткан хоорайларга болгаш кожууннарга ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының катап болгаш немелде соңгулдаларын организастаар, белеткээр болгаш эрттирер оперативтиг эштырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның ажилчын бөлүүнүн составын бадылаан.

Хамаатыларның соңгуур эргелерин хандырап талазы-биле хемчеглерни алырын; шын эвес суртаал чорутканы дээш ойтур шавар хемчеглерни алырын, а ол ышкаш шын эвес суртаал чоруткан барымдааларны доп-дораан соңгулда комиссияларыңга дыңнадырын, РФ-тиң болгаш ТР-ниң хоойлужудулгаларыңга дүүштүр алган хемчеглерни дыңнадырын Тыва Республиканың Иштики херектер ямызыңга дааскан.

Соңгулдаларны белеткээр болгаш эрттирер үеде хөй-

нитиниң корум-чурумун болгаш айыл чок чоруун хандыраарын үстүңде айыткан ямыга дааскан.

Кандидаттарның аразындан мурнунда шийттирип чораан, херээн чедир эрттирбээн азы даштыкы чурттарга кеземче херээ эрттирген бүрүткеткен кандидаттарның дугайында медээлерни соңгулда комиссияларыңга бадылаашкыннарга чедир 10 хонук иштинде бээрин ИХЯ-га, Оңза байдалдар ямызыңга дааскан.

Чазактын доктаалында «Тыва-харылзаинформ» ААН-ге, «Тыва нефть продукт» ААН-ге, ТР-ниң Парлаалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетинге чогуур даалгаларны берген.

СУМУНУҢ 230, КОЖУУННУҢ 80 ЧЫЛЫҢГА
Тыва Республиканың Чазаа Самагалдай сумузунун 230, Тес-Хем кожууннун тургустунганының 80 чылын байырлаар дугайында № 607 доктаалды хүлээп

алган. Тыва Республиканың Чазаа Самагалдай сумузунун 230 болгаш Тес-Хем кожууннун 80 чылын белеткээр болгаш байырлап эрттирер организастыг комитеттиң составын, бо байырлалдарны белеткээр болгаш эрттирер комиссияның составын бадылаан.

Байырлалды 2003 чылдың октябрь 3 болгаш 4 хүннеринде эрттирерин доктааткан.

Ону езугаар октябрь 3-те: келген делегацияларны Калдак-Хамар артынга хүлээп алып, кожууннарның шилиндек командаларының хол бөмбүүңе маргылдаалары, Тыва Республиканың уран чүүл мастерлериниң байырлал концерти, «Сайлык» лагеринге найырал кежээзи, дискотека, фейерверк болур.

Октябрь 4-те: аът чарыжы, чоннуң хергелел барааннарының ярмаркасады, «Амбын ноянар чурту» деп театржыткан көргүзүг, янзы-бүрү хемчээлдерге чадаг чарыштар, 18 хар чедир мөгелерниң хүрежи, республиканың эң шыырак 128 мөгезиниң хүрежи болур.

Байырлалдарны белеткээр талазы-биле даалгаларны республиканың ямыларыңга, чогуур организацияларга болгаш Тес-Хем кожуун чагыргазыңга берген.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫ

ПОЛИГРАФТЫГ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дерткү чыжының депутаттарының соңгулдаларын 2003 чылдың декабрь 7-де эрттиреринге хамаарыштыр «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Федералдыг хоойлунун 63 чүүлүнүн 3-кү пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың девискээринде бүрүткеткен полиграфтыг организациялар соңгулда кампаниязының үезинде суртаал материалдарын белеткээриниң талазы-биле күзелдиг болза, соңгулдалар эрттирериниң дугайында шийтирип албан-езузу-биле парлаан хүнүндөн 30 хонуктан орай эвес суртаал материалдарын белеткээриниң талазы-биле полиграфтыг организацияларның телевир ажилдарын чорудар хемчээлиниң (Россия Федерациязының валюта-

зынга) дугайында парлаан турар ужурулуг (Россия Федерациязының Президентизиниң 02.09.2003 чылда №1030 «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының чаа чыжының депутаттарының соңгулдаларын чарлаарының дугайында» Чарлыы 2003 чылдың сентябрь 3-те «Российская газета» солунга парламенттинган) ол-ла хуусаа дургузунда медээни Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязыңга көргүзөр. Ук негелделерни күүсетпээн полиграфия организациялары суртаал материалдарын белеткээриниң талазы-биле ажил чорудар эргези чок болур.

Суртаал материалдары белеткеп турар полиграфтыг организациялар чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарындан бүрүткеткен кандидаттарга, политиктиг партияларга, соңгулда блоктарыңга, федералдыг даңзыда бүрүткеткен кандидаттарга суртаал материалдарын белеткээриниң телевирин дең байдалга чорудар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

1. Кужур ыттуу Сарыг-Булуң

Чаа-Хөлдүн Сарыг-Булуңда бир хонаш-турлаглыг чангыс-классчым Маадыр-оол Лопсан сугга бо чылдың июнь 15-те четтим. «Шынның» бөлүк ажылдакчылары мээң-биле ынчан кады чораан. «Черниң ыраандан, оруктун узаандан» келгеннери ооң аал-оранның херээжен ээзи Вера Араптановнаның эрттирерин хүндүткел-биле база катап көрдүм. «Мурнуку эдээн уйнуктары, артыкы эдээн анай-хураганы са баскан» иениң эл-холдуун, эш-коштуун чарашсын-ганының кырынга чарашсындым. Сарыг-Булуң — ада-өгбелеримниң база чазак-күзээ. Чер-чурт кайын ээн калыр ийик, ону мал-маганы-биле ээлеп, карактап чоруур аалдарның көстүр барааны безин өөрүшкү-кударалдың ыры-шоору дег болган. Сагыжымны бурунгу ыр боду-ла куюмнадыпкан:

Дөргөн ала төнгөн болза,
Дөргүн сынмас туру деппе,
Төрөлдери төнгөн болза,
Дөрде сынмас олур деппе.
Ак чемин чонунга хүндүлөй
делгеп салып ораы дээрге
лопсаннарның малчын тодуг-
догаа амыдыралының буян
сынган философиязы.
Республиканың алдарлыг
тудугжузу, алдарлыг малчыны
болза-даа, «Тудугжу-даа,
малчын-даа эвес мен, хонаш-
турлагларда чурттаар
бажыңарымны, кажжа-
хораамны оолдарым туткан,
мал-маганымны оларның иези
Вера Араптановна ажаап-
карактап чоруур» — деп, оюн-
баштак аян-шинчи-биле меңээ
чугаа эгезинде-ле Маадыр-оол
Лопсан тайылбырлады.

Угаан-сарыылдыг кижичи
бүрүзү хөйүнү кылгап, биче
сеткилдин илередир. Ол
дээрге ховар бүдүш-туруштун
бадыткалы. Бир муң чыл
бурунгаар чурттап чораан Омар
Хаямның мерген одуруглары бо
кижиниң сагыжына кире дүжөр:
чоокшуладыр очулдуруга
мындыг янылыг. «Оо, хөйүнү улам
билген тудум, омаахомзуу
дендеп-ле баар».

Чаа Чаа-Хөл, чаа Шагаан-
Арыг тудуглары бүдүн эвилел
чергелиг калбарып турда, ооң
каш ызы-сөөк тудугжулары, тудуг
бүдүрүлгелериниң конторалары-
ның ээлери, бедик денелдиг
специалист болгаш удуртукчу
кадрлар «Егорычылаан» тура-
рынга каш-даа таварышкан мен.
Тус черге тудуг технологиязын
билер талазы-биле М.Е. Лопсан
— ам-даа ховар кижичи. Ынчангаш
ат-алдары республикага делге-
рей берген. Холда дээди эртем-
ниң тудугжу деп диплому чок-
даа болза, бедик денелдиг
тудугжузу. Чол-кежик анаа ойт
сиген дег чер кырынга бода-
равас, күш-ажылдың ачы-ха-
выязы-биле ажыттынар.

Элээди чылдарында азыраан
адазының тудуг талазы-биле
ховар ус-шеверин бодунга
шингээдип четтигипкен. Тудугну
шын эвес кылдыр кыла берге,
шолазы «Кижир» деп Егорь
Лопсан тудугжуларның кырынга-
ла келир дээр. Шыдаттынмас,
тура дүшпес боорга, аарыш-
кылыг-ла шоланы ирейге эш-
өөрү шаңнаан. Барык анекдот.
Бодунуң шаг-үезин мурнаарга
хоржок болгаш талаарын орус
литератураның классиктери
чеченчидип чуруп көргүскен.
Чижээ, Грибоедовтун «Угаан
човулаңы» деп шиизиниң кол
маадыры — Чацки. Ынчангаш
тыва кижичи база чараш эвес ат-
биле амыдырал-чуртталгазын
эрттирген. «Кижир» Лопсанның
бактаарга, буян-кежик огулга —
Маадыр-оол Лопсанга доктааган.

Тываның инек мыйызы безин
чарлып турар соогунга, кызыл
бутту чип турар изиг-халы-
нынга тааржыр тудуг материал-

дарын «Кижирниң» оглу хол-
биле тудуп, карак-биле көрүп,
лабораторлуг шинчилел-даа
чокка тодаралыптар. Тудуг чери-
ниң тус черге тааржыр эртем-
шинчилел институту-биле дө-
мей. Бүгү-эвилел деңгелдиг
тудугларга бригадирлээш, тудуг
мергежилдеринге сумузу Кызыл-
Дагдан, чер-черлерден келген
оолдар, кыстарны тудуг-суур
тудуу, чаартылгазынга белеткеп
ижиктирген. Чүгле Тываның

чалыг хавак кырын ол шилип
алгаш, оолдарына туттурган.
Ынчангаш «Тудугжу-даа, малчын-
даа эвес мен» — деп ораы анаа
хөй чугаа, бодунуң арга-дур-
жулгазын салгалдарында дамчы-
дып берип ораы. Бурунгу
малчын көшкүн ада-өгбелери
ышкаш.

Хонаш-турлаг орнун сактып
тур мен. Ол хавак кырынга 1940
чылдарның төңчүзүндө Саяк-
Лама, Калбак-Хөрек деп ирейлер

«Таарымча чок талалары бар
болбайн аан». Ылаңгыя ала-
сааскан чунар-демирге салып
кааным чунар-саванны теп
аппарган. Элдепсинишкиним-
ни эжим мынча деп тайыл-
бырлады: «Бо черниң кужунуң
кужур, чем орнунга ажыглаар
чүүлдери баш ажыг. Ногаа
тарырга база хоржок. Сывын-
даа, дазылын-даа арттырбас.
Ынчангаш тарылга шөлүн оран-
чок ыраткан бис. Шынааның

кумир (бурган, улустун мактап,
чүдүүр кижизи) кайда-даа чок, ол
тыылбас-даа. Чогум хүндүт-
келдиг, макталдыглар албан
турар. Экер-эрестер шаг-үениң
кайы-даа эргилделеринде төрүт-
түнер. Ол дээрге амыдырал-
чуртталганың негелде-херег-
лелинге бир тускай харыы. Ам
канчаарыл, ниитилелдин хөг-
жүлдэзи баш удур чөрүлдээлер,
адаан-мөөрейлиг чижилгелер
дамчыштыр чоруу орат. «От-
көсчө халывазы, аксы чыдый
бергиге ыттавазы-даа». Кымын-
даа мактап, бактап
канчаар. Александр Пушкинни-
биле алырга, «Дуржулга—төө-
релдин төлү». Амыдырал-чурт-
талганың теви төрөңчиг-ле.
Частырыгларың болу бээр
карак чивеш аразы, итириг-
лер—илдиктиг. Дуржулга
берге байдалдарда бо-ла
харын камгалап алыр.
Чырыткылыг, аян-шинчилиг
болушкуннарның артында
безин итиригичи ая-дузаа
манап чыткылаар. Ынчан-
гаш аас-кежик-даа, ажыг-
шүжүг-даа артын-мурнун
манажыр. Ында хензиг-даа
хөөредиг чок.

Оолдарының бирээзи
Орлан — РФ-тин Онза
байдалдар болгаш бойдус
халаптарын чайладыр яамы-
ның Тыва Республикада өрт
кезээниң ажылдакчызы.
Бирги тускай мергежили
автотранспорт чепсек-
териниң башкарыкчызы.
Рынок-биле доңажыш-
кыңга чангыс эртем-билиг
кызы, чижилге болгаш
адаан-мөөрейге утургаш,
ажыл чок артып болур.
Хоюлу-дүрүм талазы-биле
эртемни ол чоокта чедип
алган. Ынчангаш Орлан
дески белеткели, быжы-
рымчалыг бүдүш-туружу-
биле ажылдаар олудун
быжыглап алган.

Чаа-Хөл кожуунуң
төвүндө уруглар садының ажыл-
агыйын Чечен Лопсан эрге-
лекчилеп турар. Оон ажылында
нарын байдалдарның бары
дээр-ле ниити болгаш
профессионал өөредилгенин
уш-бажы билдинер-билдинмэ,
уржуктары. Эки талалар, чаа
чүүлдерни чок дээрге, меге
болур. Ынчалза-даа ниити
өөредилге болгаш профес-
сионал белеткел ам-даа улуг
буураашкынның казыргызының
иштинде туттура берген. Школа
коллективинге кире бээрге, эр
хиндиктиг кижичи ховартаан. Ону
чүү деп тайылбырлаары?

—Кожуунуң өөредилге
килдизи биле огулмунуң аразында
керээ турган. Кижичи бодарга,
рыноктуг харылзаалар база кайы-
даа талаларга арыг, маргыш чок
болу дег. Өртектер санажыл-
галыг болгай. Ол кирезинде
дужааган продуктунуң төлөвир
акшазын — 29 муң рубльди огу-
лума амдыгаа чедир эгитпээн—
деп, ол чугаалады.

Эжимниң чугаазыңга хама-
рыштыр мындыг хөөн-сеткил
хөрээм иштин хөрлээдип тур.
«Орнаашкынның орну куруг,
солчушкунуң соо сооттуг». Бир
эвес ТАР үези, сайзыраңгай
чурттар. Япония дижик. Тыва
Арат Республика, чижээ, бодун
боду хандырттып турган. Мал
эдерип көжери, долгандыр
хүрээлел-биле сырый харыл-
зааны тудары кижиге, дириг
амытанарга болгаш амы чок
өлүг бойдуска ээ-хамаарылганы
хевирлеп тургузар. Кожуунуң
өөредилге килдизиниң дедир
эгидер шинээ чок-даа болза,
Маадыр-оол Лопсанның оглу
чаргы-даа кылбаан. Бодунуң
эрге-ажыктары-даа хараваан.
Билзе-даа, хамаарылгазын хевээр
арттырган. Ол чорук кижиниң
биче сеткилди.

(Уланчылыг).

Арапчор ОКСУР

ХӨЛДҮГ ААЛ

Очерк

ажылчиннары, специалистери
эвес, Саян артындан келген
аныяктарның элээн нуруузу
тудугжу шынзыдылга бижиктиг-
даа болза, мергежилинге шоолуг
ижикпээнин улуг дуржулгалыг
тудугжулар дораан эскерер. Улуг
хоорайларда ниити болгаш проф-
фессионал өөредилге черлери
барган черинге удур өөренип
алзын дээш оларга тускай
мергежилдин шынзыдылгаларын
болгаш комсомолчу-аныяктар
путекаларын тыпсып турганын
кым хынап көргөн боор.

Ол-бо девискээрлерден кел-
геннерниң аразынга кылык-
чарлыглар-даа тургулаан. Чалы
назынның, от-көс дег изиг эты-
тиглерниң тевиин М.Е. Лопсан
эрттирип билер бүдүш-туруш-
туг. Чаа-Хөл, Улуг-Хемниң тудуг
бүдүрүлгелеринге «химиктер»
база киришкен. Олар кем-херек
ялазын эдер күш-ажыл лагер-
леринден келген. Боттарының
кемниг үүлгедилгелерин ак сет-
килдиг ажылы-биле хуусаазыңга
чедир базары — аал-оранынче,
хууда аас-кежикче эң кыска орук.
Чогум «Егорычының» бригад-
зынга ындыг тудугжулар турбаан
ышкаш. Ынчалза-даа дескел чок
эрлерниң кайызын ол дээр. Тыва
тоолдарда мындыг овуру-хевир-
лер база чуруттунган: «Муң
кижиниң дүрзүзүн баскан мүчү-
гур кызыл шырайлыглар, тумен
кижиниң дүрзүзүн баскан дүң-
дүгүр кызыл шырайлыглар».

Үстүндө чурумалда дег эрлер
бригада иштинге бактаап турган.
Тудугнуң хыын олар чоортур тып
алгылаан.

Тенек, ужур-баш чоктарны
бүдүрүлгеге ижиктирип, тудуг
ажылынга Маадыр-оол Лопсан
белеткээн. Сарыг-Булуңда хо-
наш-турлаг безин оон ус-куш
дег шеверин, кандыг черге ту-
дуг-суур тудуунуң таваан салырын
бадыткап турар. Көшкүн малчын
хонаш-турлагга езулуг таарым-

чурттап чораан. Ол аттар кайы-
зын-даа ойзу адаан аттары турган
боор. Улуг назынның кижилерни
ол шагга аттарын дорт адавас
турган. Чүге дээрге хөйүнү көр-
геннерге хүндүткелдин езу-
чуруму ол хире. Кыргызнар: «Эки
шаг-үе эртип тур, Калбак-Хө-
ректин оглу (Салчак Тока) хамык
хайны хайындырды» — деп кө-
гээрде арагазын мээң кырган-
ачам-биле кады ишкен бооп,
эриннерин шыгыдып олар-ла
болгай. Сумуга келген албан-
хаакчылар безин олардан арай
сестир, ыттан эрттирер турган
чадавас боор. Назы-хар чеден
ажып, сезенче чоокшулай бээр-
ге, хосталга, сөстүн хостуу бир
янзы ышкаш. «Хүнүн манаан,
хүүрээр даянган» ирейлер баш-
так, оюн бүдүш-биле амыды-
ралын каастап чораан.

«Шаанда эки шаг-үеде» дээр
ри база үндезин бадыткалдыг.
Элээди, аныяк-чалы чылдары
черле эки болбайн канчаар.
Оларның дуржулгазы, амыды-
ралчы езу-чаңчылдары — езулуг
шын орук. Аал хонар, мал тудар
чер-девискээр бүрүзүн ада-
өгбелеривис кымдан-даа артык
билери амгы болгаш келир-даа
салгалдарга маргыш шуут чок.

Тараа тарыыр, мал тударын
кымдан-даа артык билер чораан
«эрги шагның артынчыларының»
овуру-хевирин амгы салгал чаа
эскерип орат. Оларның соргаа
читкен эрги хонаш-турлаан
Маадыр-оол Лопсан катап ажыг-
лап киирген. Кажжа-хораа, аал-
кодан ымыраа-сээктен, чыт-
бустан шуут камгаладыг. Сы-
рын, салгын безин ында мал
эезинге «болчуп, ээлчег езугаар
эрге-байдалын тудуп турар». Эге
бажын ыракта Улуг-Арттан алган
Аймактыг ховузунун эзини,
дөзөвилей алырга, мага-ботту
оттуруптар. Агаарның ол «арыг
ванназы» — кижиге-даа, малга-
даа таалалдан артык таалал.

оьду, бирээде, эм-таң, ийиде,
кужур-дус болуп турар». Эмин
эрттир чөмгө хөөнү киргеш,
чазыйлаан ыт-куш, аң-араатан-
ның кижиге «таарымча чок
талаларны тургуза» бергенин
мен бот-хууда чаптаар чордум.
Аалдын кургаткан өл-аржызын
хава ыттар куштардан камгалап
турар чорду.

Маадыр-оол Лопсанны херег-
лээнер харын мырыңай амыр-
дыш бербейн турары чамдыкта
сагыш чованчыг-даа, бир-бирде
амыранчыг-даа. Кижиниң амыр-
дыжы бир кончуг, алдар-ады бир
кончуг. Изиг амы-тын болгаш
алдындан-даа артык хос-чай
чорук (үе) кымга-даа ээ-
хайыралыг. Үе—дедир эгит-
тинмес хайыра. Ол дугайын
тайылбырлаар мурнунда баштай
өг-бүлениң ажы-төлүнүн, чоок
чамдык кижилериниң дугайында
кыска допчулал кылыры меңээ
негеттинип келди. Олар чокта
Маадыр-оол Лопсан Маадыр-оол
Лопсан эвес. Кым-даа көп-бак
чоннуг. Оон башка «Черниң
чексээ, сугнуң суксаа» болу
берип болур. «Эриин ашкан
калчаа далай, эзер алган эмдик
аът» ышкаш амыдырал-чурт-
талганы ада-өгбелеривис тус
черге чаажыктырып ижик-
тирген. Бурун шагдан эгезин
алган ада-өгбелеривистин дур-
жулгазын ажыглап, шыны херек,
(чажырып, чаап канчаар) чадап
чор бис.

2. А. Пушкин:

«Дуржулга— төөрелдин төлү»

Чангысклассчым оолдары,
кыстары шупту эртем-билиглиг,
ажыл-агыда тургустунуп алган
болду. Ынчалза-даа «Оолдуг
кижи ойзу сөглээр, кыстыг кижичи
кыйзы сөглээр». Хөлээзин
барын, Маадыр-оол Лопсанның
ажы-төлүнүн аразында безин аан,

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга
палатазының депутатынга Московская №11 соңгулда округундан
кандидат
Наталья Оюновна ТОВУУ

1950 чылдың декабрь 1-де Тес-Хем кожуунунң Самагалдай суурга албан-хаакчы улустун өг-бүлезинге төрүттүнген.

Эртеми: 1968 чылда Кызылдың №2 ортумак школазын дооскаш, 1973 чылда Кызылдың педагогика институтунун физика-математика факультетин доозуп алган. 1982-1983 чылдарда Новосибирскиниң Партияның дээди школазынга политиктиг эртемни чедип алган. 2001 чылда Москваның Күрүнениң эргелел универ-

ситединге социал психология талазы-биле доктор диссертациязын камгалап алган.

Ажылы: 1998-2003 чылдарда РФ-тиң Дээди судунуң болгаш Москва хоорайның прокуратуразының социал-психологтук айтырыглар талазы-биле эксперти; Москваның Күрүнениң эргелел университетинин эргелел психологиязының кафедра башкызы; ТР-ниң Өөредилге яамызының «Билиг» национал школазының айтырыгларын шинчилээр лабораториязының эргелекчизи.

**Программаның кол ут-
ланьшышы:**

Тыва Республиканың болгаш найысылалдың социал-экономиктиг хөгжүлдези; эртем, өөредилге, культура; социал адыр, чурттакчы чон-биле оларның чурттап турар черинге ажылдаары, аныктар, пенсионерлер; депутаттар-биле сонгукчулар аразынга харылзаа; чурттакчы чонну ажылга хаара тудары, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери.

Халас парлаан.

КАЛАЧАКРА-ТАНТРАНЫҢ КОЛ УТКАЗЫ

Калачакра-тантра дээрге шажынның дээди ыдыктыг «чажыт» чогаал ному дээн уткалыг. Калачакраны сөс сүрүп, дорт очулдураарга «Үелерниң дугую» дээн. Бо номга хамаарыштыр бир тайылбырда мынча дээн: «Үелер деп чүл?». «Дугуй деп чүл?» Үелер дээрге төнчү чок чаагай чурттаары, а дугуй—куруг хевирлерниң сан-түн чок янзы-бүрү болуру. Куруг чүүлдерни угаабилери, а ону дамчыштыр чүдүлгениң дээди билин чедип алыры, ооң-биле кижилерни камгалаары Калачакра Өөредилиниң дээди сорулгазы болур.

Калачакра-тантра Индияга IX-X чүс чылдарда тывылган, ынчалза-даа ол өөредиг ооң мурнундагы муң чылдарда аас дамчып келген, ооң сөзүглелин кымга-даа көргүспес, ону делегейниң дээди угаангылары шыгжап чораан. Шамбаланың бүгү төөгүзү эң-не хаагылы, нарын, ооң-биле кады эң-не ханы өөредиг деп санап чораан. Калачакра өөредии ханы, чамдыкта улам ханы, өске талазында эки билдинмес өөредиг бооп келген. Бо өөредиг Октаргайны билинмес чажыдында, Космостун чажыдында, кижилер амыдыралының чажыдында чаштырган.

Тантра деп сөс «агым», «үзүктел чок» деп ийи утканы илереткен. Хей нуруузуңда Сарыг Шажын өргээзиниң сөзүглел ады бооп турар. Ооң оон-даа ханы утказы бар. Тантра азы тантризм дээрге, Сарыг Шажынның ваджраян азы «алмаз дугуйлар» дээр кол уунуң дөмей утказы (синоними) бооп турар. Кижилер онза чажыт Тантра аргалары-биле, кижээ, чүдүлгел алгыштары-биле (мантра), кижини космос-биле харылзаштыра бээр тускай үннер дузазы-биле (дхаран), космостун сорунзалыг күжүн (мандала) ажыглап, арыглаашкыны чедип ап болур. Ынчангаш он-он эвес, а чүс-чүс муң чылдарда буддизм школазының бадыткааны ышкаш, кижилерни камгалаар арганы алыр.

Чогум-на харын Калачакра-тантра Будда мөргүлдериң, алгыштарың баштайгы чыныдызы апарган, Шамбала дугайың ында сактып бижээн. «Менге өөрүшкүнүң черинге куштар ырызы безин дээди хүндүлелде» деп сөстөр Тибеттин чүдүкчүлериниң кичээнгейин хаара туда берген, олар ваджраян, арай сөөлзүредир Мадхьям—«Орук ортузун» эдере берген. Шажынның дээди өөредии—Ваджра мастери деп чаданы чүгле Шамбаланы тавартыр эртер. Ол үенң буддизм чадазы ыңдыг турган, а XIV Далай-лама ыңдыг өөредигни бөмбүрзектиң кайы-даа булунуга эрттирип турар, чүге дизе маңа картада точка эвес, а сагыш-сеткилди арыглаарының долу байдалы чугула берек.

Шамбалаже баар орук чүгле чер кыры-биле эртпээн, харын чүнүң-даа мурнунда кижиниң иштиги сагыш-сеткилин таварып эрткен деп Тантра өөредииң айткан. Арыглангырының болгаш ыдыктаашкынының элээн каш эге чадаларын үзгөн кижилер эки түннелдерни чедип алырын ында база айткан.

Шамбалаже баар орук кижиниң сагыш-сеткилин кээргел чок коптарар болгаш бодалдарның арыг болурун хевирлээр. Ындыг бодалдарга четкен кижилер арыглаашкынының дээди чадазын чедип алганы ол болур, дириг амытаннарны камгалаар кижилер ол-дур. Ынчангаш Калачакраның эдерикчилери Будданың чагыын сактырлар. Ол чагыга «угаан-медерелди сайзырадыры дээрге, өскелерниң амы-тынын камгалап алыр долу күзел, сайзыраңгай арыглаашкын-дыр» деп ында бижээн.

Шамбала өөредии Будда Гаутаманың ады-биле ханы харылзаалыг. Ооң төөгүзү мындыг. Ызыгуур салгакчызы Гаутама сагыш-сеткил арыглаашкынын чедип алгаш, Будда Бурган апарганда, үшкү айның 15-тиң хүнүңде лама хептиг көстүп келген.

«Дээди мерген угаанның муң шүлүктөрүниң судурун» бижээн. Ол Индияның мурнуу чүгүңге,

улаштыр Гунтур областа Мадрастан ырак эвесте Дханыкатакка көстүп кээп, Калачакра-тантрани сурталдап турган.

Ынчаарга Будда бодунуң өөредииң чүге элээн каш черлерге өргүп турганыл? Ооң эдерикчилери бо айтырыгга мынчаар харылап турар. Будда гаутама кижилерге бодунуң Өөредииң элээн каш хевирлерин берген. Оларны дыңнакчыларның чүве билип алыр аргазын, эге деннелин барымдаалап тургускан. Будданың он-он школалары ынчаар ажылдап эгелээн. Ынчалза-даа оларның чүгле чаңгызы эң арыг, билдингир болур дээн. Ол болза Калачакраның Өөредии-дир.

Мандала деп чүл? Бистер мандаланы чурук, Будда демдек, квадраттар, дээрбектер, чырыкче углуг көргүзүлгелер деп билир болгай бис. Мандала дээрге хей уткалыг сөс (термин). Мандала дээрбек хевирлиг төгерик бооп болур, кижээ, «хүн мандалазы», «төрүттүнген ыдыктыг чер» азы «кижиниң мага-бот кезээ» бооп болур. Оон туржук Будда езулалдарга арыглаашкын чорудар суг дамдызы безин мандала бооп болур.

Ынчалза-даа мандала дээрге, анаа-ла төгерик дээрбек эвес, чүдүлгел кылыр ыдыктыг чер-дир. Мандала—лабиринт хевирлиг улуг тутуд-дур. Бир эвес кижиги бурганнай берзе, ол база мандала-дыр. Бөгүн мандаланы Тибеттен көрүп болур.

Шамбаланың эдерикчилеринге мандала дүрзүзү карта-схема бооп болур, а схемада дүрзүлөр база-ла анаа эвес. Ол дээрге Калачакра ордузунуң планы-дыр. Кижилерни Октаргай схемасында киирген, ооң бүгү талаларың энергия херелдери үнүп, Октаргайны чылыдып турар. Шамбаланың мерген угаангыларының салдар чедирер күштүг энергиязы ында чаштырган.

Ынчангаш Шамбаланың эдерикчилери баштайгы үе-чадаларда угаан-сарылыдың, мага-боттун арыг болурун чедип алыр ужурлуг. Бодун бурган кылдыр көре бээр. Кижиги делегейниң бурган дамырыңдан ылгалбас, боду Бурган апар. XIV Далай-Лама «Тантра Тибетте» деп номунга ыңдыг чоргааралды мынчаар тайылбырлаан: «Кижиги баштай куруг черге чүдүүр, кажан угаан-медерел чоруту хозай бээрге, Октаргайда мерген угаан тургустунган деп бүзүрей бээр». «Мен» деп чаңгыс сөс ыдыктыг чоргааралдың илерээшкини апар.

Кижилерниң чүдүкчү болур дээн сорулгазын чиигедери-биле ук Өөредигни элээн каш үе-чадаларга хувааган. Чүнүң-даа мурнунда, анаа-ла чүдүкчү болу бербейи, а бодунуң организмин бут, хол, угаан-бодал, планнар, сактышкынар физиктиг кезектерден тургустунар психологтук байдальдарга чарар. Ооң соонда ол кезек бүрүзүңгө чүдүлгел байдалын быжыглаар.

Ындыг кезектерниң үе-чада бүрүзү кижиги организмниң тодаргай кезээн азы бистиң медереливисти, бүгү амыдыралывысты арыглаар. Эң баштай черни, сугну, отту, хатты, делгемни, ооң дараазында хевирин, бодалын, долгандыр чүүлдерни, угаан-медерелди арыглаар. Улаштыр мага-боттун солагай, оң талаларының энергия каналдарын арыглаар. Сагылга-чурум арыглаашкынынга каракты, думчукту, кулакты, дылды, мага-ботту, өске-даа талаларны арыглаары хамааржыр.

Калачакраның алыс утказын мандаланың иштинче ханылап, иштинден билип алыр. Бо дээрге тергийн нарын өөредиг, даглар, элезинниг ховулар эртпес-даа болза, амыдыралдың чийк эвес шылгалдаларын тудуп эрткеш, чедип алыр өөредиг. Мандала—Калачакра Өөредииңче шымнып кирериниң оруу.

(Төөгү эртемнериниң кандидаты А. Масловтун «Мерген угаангыларның чуртунда» деп номундан.)

Специалистиң индири

КАРАЖАГА ТАВАРЫШПАС ДИЗЕ...

Бо чылын республиканың ажыл-агыйлары өнчүнүн бүгү хевиринге 3,92 муң гектар шөлге картофельди олурткан. Ооң 80 хуузун дузалал ажыл-агыйлары тараан. Июль, август айларда үргүлчүлээн чаастыг хүннер картофельдин, томаттың болгаш паслен деп үстүг үнүш семействозунга хамааржыр бүгү-ле культураларга таваржып турар фитофтороз дээр аарыгны тывылдырарыңга таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

Чайның изиг хүннери эвээ-жеп, үнүштерниң быжып чедиштир эзер үези адакталып орар. Ам удавас картофельдиң болгаш дазылында чемиштиг үнүштерниң ажаалдазы эгелээр болгай. Таптыг-ла бо үеде картофель база ногаалар аарыгга таваржыр болза, ол дүжүт шыгжамырынын үезинде улуг когаралга таваржып болурун магадылап турары болур. Ынчангаш ону болдурбазы-биле үнүштүн өзүп көвүдээр үезинде болгаш ажаалда үезинде чамдык хемчеглерни чорудары чугула.

Орай быжар сортуң болгаш үр үениң иштинде шыгжамырга турар картофельдиң шөлден ажаалдазын ооң сывы долузу-биле карарып кургай бергенде чорудар болза эки. Ол үеде картофельдиң чемижи четчип, карты чедиштир быжыгып келген, а кажан ону ажаап ап турда, ол доктаамал быжыглыны берген туружунче кирген турар. Бир эвес фитофтороз дээр үнүш аарындан аараан картошка сыптары хей болза, оларны дүжүт ажаар мурнунда 10-12 хонук бурунгаар кескеш, шөлден ыраткаш, аргалыг-ла болза, өрттеди азы хөөп, чок кылыр болза эки.

Картофельди шыгжаар (хранение, подвал, погреб) черже киирер бетинде, ооң шыгжатынып чыдар чериниң ханаларын чугай-биле дезинфекция кылып чаары эргежок чугула. Картошканы шөлден туруп алган соонда изиг хүн караанга 1-2 шак иштинде, бүргег хүннерде 2-4 шак база чаастыг хүннер таваржы берзе, ыяп-ла ыжык черге кургадыр чадар. Кургаткаш уруп алган картошканың карты дүрген кадыглары болгаш аарыгга белен алыспас болур. Ылангыя чедир бышпаан картошканы болгаш үнүштүн аарыгга таварышкан участогундан алдынган картошканы эки кургадып алыры чугула. Кургадып алган картошканы подвалдап шыгжаар бетинде чөмгө ажылгаарларын база үрезинге арттырарын ангы шыгжаар. Ынчан фитофторозтан аараан картошканы бир-ле дугаарында чөмгө ажылгаары-биле ангылай урар. Үрезин болур картошканы шыгжамырга азы ажыт черге 8-9 хонук иштинде ногаанчыдыр тургузары чугула. Ындыг таварылгада ногаанчыдып каан картошка белен үрелбес, аарыгга алыспас база дараазында чылда тараан үрезиниң дүжүдүңгө 20-30 хуу немелде эки шынарны чедирер.

Хей хемчээлдиг картошканы агаар киирер хүртүлүг уургайже беди 1,5 - 2 метр кылдыр база хоорзаже үдүн үндүр тыртып каан хүртүлүг черге бедиин 50-80 сантиметр кылдыр урарга таарымчалыг. Кажан картошканы шыгжамырге уруп алган соонда 18-20 хонуктуң дургузунда агаарның температуразы 11-13 градус соок болгаш өл-шыгы 90-95 хуу турар кылдыр доктаамал арыглаашкын дээр эмнээшкин үезин чорудары кедилги. Ол үеде картошканы хүнде 3-4 шак болгаш-ла 30 минуталап, 5-6

хонук иштинде агаарладыр. Шыгжап турар үеде картошка үрелбеси-биле база эрте үнүп келбеси-биле агаарның температуразын 1,5 - 3 градуска база өл-шыгын 85 - 95 хууга доктаамал тудары эргежок чугула бооп турар. Бир эвес агаарның температуразын 0 градустан кудуладыр болза, картошканың чемижи докуп болур, а температура хөлүн эрттир өрү, ылангыя хөзүнү мөөнчелчек черлер таварышкан болза, агаарның тыныжы дыкпыжап болур. А кыжын шыгжагга картошка ылгаарын чорутпас.

Дазылында чемиштиг үнүштерден чиир база мал чөминге ажыглаар свекланың, кара редьканың, турнепстиң, брукваның ажаалдазын болгаш шыгжамырын морковтуң чижээнге көргүзүп болур, чүге дизе морковь кышкы үеде эң-не үр шыгжатынар нарын үнүштерниң бирээзи. Морковь—даштык карты чуга, белен балыглангычал, бусталып үне бергеш өл-шыгын чидиринге шоолуг-ла моондак болбас, эң-не чымчак дазыл чемиштиглерге хамааржыр үнүш. Бо үнүштүн мындыг онзагай талаларың дүжүт ажаалдазының үезинде-даа, ону шыгжап турар үеде-даа ыяк кылдыр өөренип көөр болза эки.

Бир-ле дугаарында ооң үш бөлүккө чарлып турар сорттары шилип алыры чугула. Дүжүт ажаалдазының үезинде дазыл чемиштиг үнүштерниң механиктиг үрелиишкинден кемдей бербезин азы донатка таваржы бербезин бодай аарак оларны хаттан камгалавышаан, хүн херелинге таваржы бербези-биле оларны бичии-бичии бөлүк кылдыр чыйы салып алганы дээр. Ынчангаш морковьту шыгжагже сугарда, ону шоодайларга азы улуг сеткаларга дажыглаза эки. Таптыг ажаавас болза, морковьтуң чемижи бичии-даа соокка шыдашпас. Чүге дизе ооң доңган соонда эрээш балыглары берген карты бүдүү сойлуучал болур болгаш микробтарга белени-биле алызптар. Морковьту шыгжаарының ортумак температуразы 0-1 градус болур.

Узун кышкы үеде дазыл чемиштиг үнүштерни чүдүктан кылган шыгжагларга өл элезин холааш, баштарын куду кылдыр шыгжаарга элтиг. Морковь шыгжаар элезинге чугайны холуп ап болур, 1 тонна морковька 0,5 тонна элезин херелеттинер. Үнүш аарыын болдурбазының үстүңде хемчеглеринге үнүштерни тарылга шөлүңгө ээлчештир тарыры, чемишчидилгени ажылгаары, шыгжамырг үезинде агаарны болгаш өл-шыкты таварыштыр сагыры, үнүштерни подвалдап азы погребче уруп сугар бетинде оларның багайларын, доңганнарын ылгап ангылаары эң-не кол хемчеглер ол болур дээрзин утпаза эки.

**Урана КУУЛАР,
үнүш камгалаар станция-
ның лаборатория эрге-
лекчизи.**